

שחרור הלאומיות מכבלי הדת, או השתלטות החילונית על הציונות?

בנימין בראון

יוסף שלמון

אם תעידו ואם תעוררו – אורתודוקסיה במצרי הלאומיות

מרכז זלמן שז"ר, ירושלים תשס"ו, 360 עמ'

*ד"ר בנימין בראון מלמד בחוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית ובמחלקות לפילוסופיה
ולמשפטים באוניברסיטת בר-אילן*

המושג 'משיחיות', טוען יוסף שלמון בספרו החדש **אם תעידו ואם תעוררו**, נחשב במשך שנים ארוכות לערך חיובי גם בעיני הוגים ציוניים. בימי ההתעוררות הלאומית, ימי 'דור התחייה', לא נודעה לו אותה קונוטציה של חזון הזוי ופונדמנטליסטי שבה הוא טעון בדור הנוכחי. אדרבה, הוא נחשב לנושא חזון אוטופי חיובי של שיבת ציון ותיקון העולם. לא רק הראי"ה קוק ראה במפעל הציוני התפתחות משיחית, אלא גם דוד בן-גוריון, יצחק בן צבי, זלמן שז"ר, בן ציון דינור ועוד אישים ציוניים חילוניים רבים (עמ' 295). קולו האנטי-משיחי של יוסף חיים ברנר היה במידה רבה חריג בשעתו. משנות החמישים ואילך, בייחוד בשל השפעותיהם של נתן רוטנשטרייך וישעיהו ליבוביץ, קיבל המושג את משמעותו הנוכחית, השלילית, אך רק אחרי מלחמת ששת הימים גבר קולם של מבקרי המשיחיות בקרב האינטליגנציה הישראלית (שם, עמ' 296-298). אכן, ניצחונה של מגמה זו היה כה בולט, עד כי אפילו המתנחלים ביהודה ושומרון ממעטים כיום לדבר על הצורך בשמירת שלמות הארץ במונחים גאולתיים ופונים בעיקר לטיעון הביטחוני. זהו אחד השלבים האחרונים בתהליך ארוך של התנתקות הרוח הציונית-ישראלית ממטענים דתיים מסורתיים. השלב המכריע בתהליך זה אירע, על-פי הספר, כמה וכמה דורות לפנינו, בימי תנועת חיבת ציון, עוד לפני עלייתה של הציונות המדינית ההרצליאנית. וזוהי רק דוגמה אחת לתמורה מאוחרת בעולם היהודי והישראלי שאין להבינה לאשורה בלא לרדת לשורשיה המוקדמים, הנעוצים בראשית דרכן המשותפת של הציונות והאורתודוקסיה. לביורם של שורשים אלו מוקדש ספרו החדש של שלמון.

כותרתו של הספר, הלקוחה כידוע מן הפסוקים בשיר השירים ששימשו תשתית לדרשת 'שלוש השבועות' (כתובות קי, ע"ב), מרמזת ככל הנראה על הפוטנציאל הגלום בציונות, מנקודות המבט האורתודוקסיות השונות. מנקודת מבט של הוגים דתיים-ציוניים, הריהי 'אתערותא דלתתא', כלומר מעוררת את הגאולה לקראת הופעתה; מנקודת מבטם של הוגים אנטי-ציוניים, הריהי מעוררת אותה בטרם עת, בבחינת דחיקת הקץ. אך מלבד שאלת הגאולה, הספר מלמד כיצד העירה הציונות את האורתודוקסיה, הן ברמה המעשית והן ברמה הרעיונית: היא טלטלה אותה בחוזקה

בשאלות קשות שהיה עליה להשיב עליהן והציבה אותה בצמתים מעוררי לבטים, שבהם היה עליה לבחור את דרכה. מטבע הדברים, אישים שונים השיבו על השאלות באופנים שונים, והבחירה בדרכים שונות בצמתים המכריעים הביאה למחלוקות ולפילוגים – הן בתוך האורתודוקסיה והן בתוך הציונות.

יוסף שלמון, שהקדיש ליחסים המורכבים בין דת לציונות את מרבית מחקריו, מגיש כעת לקורא קובץ שני של מחקרים בנושא זה. כמעט למותר לציין שחשיבותו של אוסף זה חורגת הרבה אל מעבר לדיון ההיסטורי העובדתי באישים ובמאורעות הנדונים בו, שכן הוא יורד אל כמה מן השורשים המורכבים ביותר של הזהות היהודית והישראלית בימינו. הנקודות שהעליתי לעיל הן רק דוגמאות להמחשת עניין זה. שלמון עצמו זהיר מאוד בדבריו, ולשווא יעמוד הקורא למצוא את עמדותיו שלו בפולמוסים ובדילמות הרעיוניות, אך בכמה מן הנושאים שבחר לעסוק בהם בולטת העובדה שהוא מבקש להעלות מחדש אל מרכז הבמה אישים שנשכחו או הושכחו ולעשות עמם צדק היסטורי. בלי ספק, את חלקם הוא רואה כראויים לדיון רק מצד תרומתם למהלכים ההיסטוריים, אך את חלקם – אני משער – הוא רואה גם כבעלי בשורה, שברעיונותיהם יש אתגר גם לשיח הרעיוני של היום.

ארבעה אישים זוכים בספר לדיון נרחב יותר מאחרים: הרב שמואל מוהליבר, תיאודור הרצל, הרב יצחק יעקב ריינס ויחיאל מיכל פינס. אסכם כאן בקצרה את דיונו של שלמון עליהם, ואעיר על תרומתו למחקר דמויותיהם ולבירור השאלות הנוגעות להם.

אף ששלמון, כאמור, אינו מחלק ציונים למושאי מחקריו, הערכתו אל הרב שמואל מוהליבר (1898-1824) והתרשמותו העמוקה מאישיותו בולטות מאוד לעיני הקורא. אם לשפוט על-פי התיאורים שבספר, הרב מוהליבר ראוי לתפוס מקום של כבוד כמייסדה האמיתי של התנועה הציונית, לא פחות מהרצל. בניגוד לחוזה המדינה, שהיה טרוד כל כולו במרדף כושל אחר השגת ההכרה הבינלאומית, הרב מוהליבר הקדיש את כל עתותיו למפעל ההתיישבות, ברוח מה שעתיד היה להיקרא 'הציונות המעשית'. הוא ניסה, ולעתים קרובות הצליח, לגייס מקורות מימון חשובים, למתן קונפליקטים מסוכנים, להרחיב את מעגל התמיכה הרבנית והעממית ברעיון שיבת ציון – ואף לתרום תרומה ספרותית לגיבוש האידאולוגיה הדתית-ציונית (עמ' 131-164). הוא עשה כל מאמץ לשמור על החיבור בין המסורת ללאומיות, ומעל לכול ביקש לשמור את הנהגת תנועת חיבת ציון בידי המשמרת הדתית הוותיקה, אך גם הוא הבין כי עתידה של התנועה נעוץ באופייה הכלל-יהודי ובכונותה להכיל בתוכה גם אישים שנאמנותם למסורת הייתה במקרה הטוב מפוקפקת. על אף כל אלה, דמותו איננה ניצבת כיום בשורה הראשונה של אבות הציונות, ובספרי הלימוד הוא נחשב רק כאחד ממבשריה.

תיאודור הרצל, שגם לו מוקדש בספר פרק מאלף, השלים את המהלך הזה. אף שהיה חילוני גמור ואפילו הציב בביתו עץ אשוח לכבוד חג המולד (גם בתקופה הציונית שלו!), הוא היה מודע לכוחה של המנהיגות הדתית של יהדות מזרח אירופה, ובשנים הראשונות למפעלו הציוני עדיין ניסה לגייסה לצדו, בעיקר כדי להגיע למקורות כספיים. הוא סבר כי הדרך לפיתוים של המנהיגים הדתיים היא הענקת כבוד ומשרות, והיה מוכן להציעם להם, אך כשראה כי הם מהססים וכי המגעים אתם מסתבכים ללא תועלת – איבד בהם כל עניין וחדל מחיזוריו אחריהם (עמ' 251). דרך אגב, אם יהיו מי שירצו עקב כך לאמץ את הרצל כגיבור תרבות חילוני-ליברלי וכנושא מסר

לישראל הדמוקרטית של היום – ראוי שייזהרו קמעא: חוזה המדינה היה בעל השקפות אנטי-דמוקרטיות ברורות ומוצהרות ושאלף לראות במדינה היהודית העתידה משטר אריסטוקרטי, שאותו ראה כ"הולם את רוח עמנו" (עמ' 241).

ממשיכו העיקרי של הרב מוהליבר היה הרב **יצחק יעקב ריינס** (1839-1915). הרב ריינס היה מייסדה של תנועת ה'מזרחי' המחודשת, שהשתלבה אל תוך ההסתדרות הציונית, וגם מייסדה של ישיבה חדשנית – ישיבת לידא. לפי ניתוחו של שלמון, גם הרב ריינס, בדומה לרב מוהליבר, תפס את המפעל הציוני במונחים פרגמטיים, כפתרון לבעיות הגלות והרדיפות, יותר מאשר במונחים משיחיים – ובכך הוא שונה שינוי עמוק מן הראייה קוק, שנעשה לסמלה המוביל של הציונות הדתית. על פרשנות זו ערערו יוסף שפירא ודוב שוורץ, שהאירו את הצדדים המשיחיים במשנתו של מייסד ה'מזרחי', אך גם חוקרים אלו מסכימים כי בספקטרום הרחב של הוגי הציונות הדתית נמנה הרב ריינס עם אלה שהצד המשיחי היה בולט פחות אצלם.

מכל מקום, שלמון אינו מאריך בדיון על משנתו הדתית-ציונית של הרב ריינס, שכבר נחקרה, אלא מבקש להאיר בעיקר את הצד השכוח יותר באישיותו של הרב ריינס – את דמותו כמחנך. ישיבת לידא, שהקים בשנת 1905, הייתה פתוחה וחדשנית, ולמעשה ראויה להיחשב למבשרת החינוך הדתי-ציוני: לצד לימודי הגמרא והפוסקים הנהיג בה הרב ריינס גם לימודי תנ"ך, תולדות ישראל, ספרות ישראל ולימודי חול ברמה של בית-ספר ממשלתי. לימודי הקודש נלמדו מתוך שימוש במתודות ביקורתיות ומודרניות, בוודאי בהשוואה לאלה שנהגו בישיבות מזרח אירופה של אותם הימים (עמ' 271). הישיבה לא האריכה ימים והתקיימה כעשר שנים בלבד, אך היא היוותה ציון דרך חשוב בחינוך האורתודוקסי.

גם כאן מאתר שלמון את הזרעים המוקדמים של פילוג שהופיע במלוא עוצמתו רק דורות אחדים לאחר מכן: מקובל להניח, ובצדק, כי בתחילת המאה העשרים הייתה המחלוקת בין החרדים הלא-ציוניים ובין הדתיים הציוניים נטושה בעיקר במישור הפוליטי, ואילו במישור החברתי הם עדיין היו חלק מזרם דתי אחד; השבר הדתי-חברתי העמוק יותר ביניהם, שפיצל אותם למעשה לשני זרמים נבדלים, אירע בעיקר לאחר השואה והקמת המדינה. שלמון אינו חולק על תיאור זה, אך הוא מלמד כי זרעיו של הפילוג העמוק יותר כבר נזרעו במפעלו של הרב ריינס, שנגע באחד העצבים הרגישים של האורתודוקסיה וחרג מן הפולמוס הפוליטי – דהיינו בשאלת החינוך.

הבדל נוסף בין שני זרמי האורתודוקסיה, החורג גם הוא מן הפולמוס הפוליטי, הוא ההבדל ההלכתי. שלמון מראה כי הפולמוס הרבני על אתרוגי קורפו ואתרוגי ארץ ישראל בין השנים 1891-1875 (עמ' 92-127, 220-224) – שבסופו של דבר נפתר בשל נסיבות חיצוניות – וכן פולמוס השמיטה שהחל בשנת תרמ"ט (1889) והאקטואלי כאז כן עתה, ביטאו לא רק חילוקי דעות על גדרי הדין, אלא גם הבדלים נוקבים לגבי שאלת יישוב ארץ ישראל וה"מחיר" הדתי שבצדה. בהווייתה של האורתודוקסיה, שהציבה את המחויבות להלכה כערך קונסטטיטויטיבי שלה, פילוג בשאלות הלכתיות עלול בהחלט לסמן קווי גבול קבוצתיים-חברתיים, שהם עמוקים הרבה יותר מחילוקי דעות פוליטיים גרידא. ואמנם, גם כאן ברור למדי לקורא כי ההבדלים ההלכתיים שהלכו ונערמו בתחילת הדרך בקעו והתפרצו בסופה, וחיזקו את הפילוג העמוק בין שני זרמי האורתודוקסיה.

בפרוס המאה העשרים, טוען שלמון, כבר לא נמצא שום מנהיג דתי אחד מן השורה הראשונה שתמך בציונות בפומבי. מרבית גדולי התורה והאדמו"רים שהאירו לה פנים בתחילה, החלו לראות

בה גורם בעייתי ואף מסוכן ליהדות. דרמטית למדי היא התמורה שעבר בעניין זה אחד מעסקניה הבולטים של חיבת ציון המוקדמת, **יחיאל מיכל פינס** (1843-1913). פינס, ששימש כבא-כוח קרן התמיכה של משה מונטיפיורי, היה מן הלוחמים לרענון פניו של היישוב, ואף היה שותפו הזוטר של אליעזר בן יהודה החילוני המושבע במאמץ להחייאת הלשון העברית. בה בעת היה פינס גם יהודי שומר מצוות, שנאבק נגד רוחות חילון קיצוניות מדי לפי השקפתו. בסוף ימיו פנה עורף לציונים והתחבר אל החוגים החרדיים-השמרניים של היישוב הישן. ואולם המסקנה העולה מן הספר היא כי לא פינס הוא שעבר מהפך, ואדרבה, עמדותיו (שלא התנסחו מעולם באופן שיטתי) היו עקביות יחסית; תהפוכות הזמן והתחזקות הרוח החילונית במחנה הציוני הן שמיקמו את קו ההפרדה בין המחנות במקום חדש, ופינס, שנשאר פחות או יותר במקומו הישן, מצא את עצמו מן הצד האחר של קו זה.

גישתו של המחבר, הנוטה לברר את שורשי הקונפליקט עוד מן השלב הפרהיסטורי שלו – כלומר, מן השלב שלפני עליית הציונות המדינית – בולטת במיוחד בדיונו על אודות החת"ם סופר. מחקרים אחדים ביקשו להצביע על החת"ם סופר כמי שעודד את יישוב ארץ ישראל בעת החדשה ומבחינות רבות הקדים את חיבת ציון ואת הציונות. מחקרו של שלמון על החת"ם סופר, המשולב אל תוך הספר (עמ' 41-53), מערער על קביעה זו, מציג קווים מסויגים יותר של אבי האורתודוקסיה כלפי מעמדה הדתי של ארץ ישראל, ומסכם בקביעה כי עמדתו בנדון לא הייתה חד-משמעית. טענה זו של שלמון כבר הספיקה לעורר הדים ופולמוס, ונראה כי המילה האחרונה בעניין זה עדיין לא נאמרה, אך מעניינת כאן ההנחה הרואה את המתח בין האורתודוקסיה ללאומיות כמתח פנימי מובנה, שאת סימניו אפשר לראות בלא קשר להופעתה של התנועה הלאומית היהודית כתנועה קונקרטית שבראשה אישים חילוניים.

שלמון, שהוא מתלמידיו המובהקים של פרופ' יעקב כ"ץ המנוח, מודע מאוד למתח האינהרנטי שבין מסורת למודרנה, וממילא למתח שבין הלאומיות, כאידאולוגיה אירופית מודרנית, ובין היהדות האורתודוקסית, המבקשת להגן בכל כוחה על המסורת (לכך הוא מקדיש דיונים עקרוניים חשובים הן בספר זה והן בקודמו, **דת וציונות**). ואכן, הסיפור המרכזי של הספר הוא סיפורם של הניסיונות לפרק מתח זה. הפירוק נעשה בעיקר באמצעות חילונה של הציונות ודחיקתו של המרכיב הדתי לשוליה – הן מכוח השתלטות הכוחות החילוניים על התנועה, הן מכוח התייאשותם המהירה (המהירה מדי?) של גדולי הרבנים והאדמו"רים ממנה, והן מכוח תהליכים היסטוריים רחבים יותר, שאף אחד מן הצדדים לא שלט בהם. אמנם מרכיבים רבים של המסורת הדתית נותרו משוקעים בהוויה הציונית והישראלית, אך, כפי שמראה הספר, הם עברו "חילון". גם כאן קשה לקורא להתחמק מן הדיון הערכי: בעיניים חילוניות, אפשר לראות בכך הצלה לציונות; חרדים לא-ציוניים בוודאי יראו בכך את גילוי פרצופה האמיתי של התנועה; אך הדילמה העיקרית ניצבת כאן לפתחם של הציונים הדתיים: האם הייתה זו החמצה כפשוטה, או שמא, כדעת הראי"ה קוק ותלמידיו, מהלך עמוק של ההשגחה, שנועד להביא לרענון פני היהדות וליצירתה של סינתזה חדשה וגבוהה יותר? הספר מתמקד בתיאור ההיסטורי, אך הוא מספק כלים חשובים – מעירים ומעוררים – גם לאלה המבקשים לנהל את הדיון הרעיוני בסוגיות אלו באורח פורה יותר ומבוסס יותר על עובדות.